EPIGRAPHISCHE AANTEEKENINGEN [1].

II.

Een grieksch opschrift in het Leydsche Museum, door A. DE LONGPÉRIER *te onregte voor christelijk verklaard.*

De heer A. DE LONGPÉRIER, Conservateur du musée des antiques du Louvre en lid van het *Institut*, heeft in het *bulletin archéologique* van het *Athenaeum Français* N°. 4, een' griekschen grafsteen uit het Leydsche Museum aan een nieuw onderzoek onderworpen en het opschrift er van uit een nieuw oogpunt als belangrijk voorgesteld. Het is de steen, voorkomende op Pl. IX der door ons uitgegeven *Grieksche en romeinsche grafreliëfs uit het Mus. van Oudheden* (Leyden 1851 fol.). Deze steen is door hem t. a. pl., in eene houtsnede nogmaals uitgegeven, en hij heeft daarbij trachten te bewijzen, dat hij niet, gelijk tot dus ver (ook door mij) geoordeeld werd, van heidensche afkomst was, maar dat hij een christelijk karakter droeg, en een nieuw bewijs opleverde voor de stelling, dat de eerste christenen (uit vrees voor de schendende hand der heidenen) hunne grafmonumenten soms door een klein en weinig in het oogvallend teeken of symbool pleegden te kenmerken. Zoodanig teeken of symbool meende hij te zien in het opschrift van dien steen, in de letter X, zoo

[1]) Vervolg van *Mnemosyne* 1854, bl. 383.

als die daar, verbonden met een loodlijnigen dwarsbalk, voorkomt, en, volgens hem, tevens een monogram van den naam van Christus zijn zou (Ἰησοῦς Χριστός). Ofschoon ik mij verheugen zou in eene ontdekking, waardoor nieuw licht over dien gedenksteen verspreid, en hij als nieuwe bijdrage voor oudchristelijke symboliek en gewoonte beschouwd kon worden, is het mij niet doenlijk geweest des schrijvers opvatting aannemelijk te vinden, in weêrwil van de geleerdheid en het talent waarmede hij haar heeft trachten te staven. De bedenkingen die er bij mij tegen oprezen waren groot, en van dien aard, dat ik meende ze niet aan het publiek te mogen achter houden; na partijen gehoord te hebben zullen deskundigen wel beslissen aan wiens zijde de waarheid is, en de geachte schrijver, wien het zeker even als mij om waarheid, en niet om aan eene bijzondere meening ingang te verschaffen, te doen is, zal naar ik vertrouw mijne aanmerkingen met dezelfde welwillendheid ontvangen, als waarmede de zijne door mij overdacht zijn.

De steen, wien het geldt, was eertijds in de verzameling van den beroemden Amsterdamschen burgemeester NIC. WITSEN, en ging later in die van G. PAPENBROEK over. Nadat de Papenbroeksche verzameling eigendom der Leydsche Academie geworden was, werd de steen door OUDENDORP, in zijne *Legati Papenbr. brevis descriptio*, p. 7. N°. 4, kort beschreven, maar gebrekkig uitgegeven en toegelicht. In de betere boven aangevoerde uitgave werd gezegd, »dat hij waarschijnlijk uit Grie»kenland afkomstig was"; bepaalder aanteekeningen over de ontdekkingsplaats waren mij toen niet bekend en zijn mij ook later niet bekend geworden. DE LONGPÉRIER meldt, dat BOECKH *C. I.* 3342, zich beroepende op DORVILLE, hem uit Smyrna afkomstig houdt; maar BOECKH zegt t. a. pl. eigenlijk niet dat DORVILLE zijne auctoriteit is; het is BOECKH's eigen gevoelen, 't welk vooral steunt op het feit, dat zich in de verzameling van N. WITSEN een paar (andere) grafsteenen bevonden, die stellig uit Smyrna afkomstig waren (OUDENDORP l. c. N°. 75, 77). Dit laatste is intusschen geen genoegzaam bewijs, want in diezelfde verzameling waren ook gedenksteenen uit andere oorden. Het zeer lage reliëf van onzen steen, en de bewerking er van,

strooken niet met die van de andere Smyrnasche steenen in het Leydsche Museum; ten dezen opzigte komt hij meer met Attische overeen, waarvoor ook eenigermate het pentelisch marmer zou kunnen pleiten (volgens onderzoek van den heer Conservator van 't mineralogisch gedeelte van 's Rijks Museum van Natuurl. Historie alhier, Dr. E. M. Beima). Of hij echter uit Attica, uit Smyrna of van elders afkomstig is, doet tot beoordeeling van zijn christelijk karakter niet af; zeker is, dat geen andere der Smyrnasche grafsteenen van het Leydsche Museum christelijke kenmerken draagt. — Hij heeft slechts de hoogte van 0.38 en de breedte van 0.27 el (mêtre) en is van boven geschonden, maar door eene moderne hand zóó bijgewerkt, dat zijn tegenwoordig driezijdig gevelveld niet oorspronkelijk maar uit lateren tijd is; wij stippen dit alleen aan, omdat op het ontbrekende gedeelte eenige versiering zou kunnen gestaan hebben, terwijl de heer de Longpérier uit de afwezigheid van versiering (hoewel ten onregte) eenigen grond meende te mogen vinden voor zijn gevoelen van de christelijke afkomst. Op de voorzijde bevindt zich een vierkant veld uitgehouwen, waarin in laag reliëf, eene zittende vrouw, die haar aangezigt gekeerd heeft naar eene staande jonkvrouw en eenen daarnaast staanden jongen man of jongeling; onder de jonkvrouw, op het benedenste gedeelte des steens, staat:

KOAPTA
BAK*IOY
XAIPE

onder den jongeling:

ΔIOΓENH
BAK*IOY
XAIPE

Het is buiten twijfel, dat de jonkvrouw Quarta, en de jongeling Diogenes heette; zij waren kinderen van Bacchius, en de zittende vrouw zal wel hunne moeder voorstellen, in wier mond althans deze afscheidsgroet zeer gepast zou zijn; eene opvatting, die ook door den heer de Longpérier gedeeld wordt.

De naam Quarta bewijst, dat de steen uit romeinschen tijd is, en men mag daaruit wel afleiden, dat de streek van Griekenland waar die jeugdige dooden eens leefden, onder romeinsch

beheer stond. Maar als DE LONGPÉRIER verder waarschijnlijk acht, dat de steen tot den tijd der Antonijnen zou behooren, kunnen wij hem niet volgen, om reden dat hij de bewijzen niet levert en de steen ons ouder voorkomt. In de voormelde uitgaaf (*Grafreliëfs*, t. a. pl.) hebben wij omtrent den ouderdom gezegd, dat de vorm der letters van het opschrift op een' tijd wees die aan den keizerlijken vooraf ging, en we hadden toen bepaaldelijk op het oog den ouden vorm der letters K, die met korte armen, gelijk hier, na AUGUSTUS niet meer in gebruik was; vergel. FRANZ *Elem. epigr. Graecae*, p. 244. Slechts bij zeldzame uitzondering was die letter nog onder Caligula in gebruik; zie het opschrift bij BOECKH *C. I.* 2452. Tegen den tijd der Antonijnen pleit ook het eigenaardig karakter der grieksche grafschriften uit dien tijd (zoowel wat vorm der letters als stijl van opschrift betreft; zie voorbeelden aangevoerd in onze *Mus. L. B. inscrr. Grr. et Latt.*, p. 34), alsmede het beeldwerk, hetwelk in den tijd der Antonijnen zich door hooger reliëf en voortreffelijker bewerking pleegt te onderscheiden, en waarvan o. a. de reliëfs op sarcophagen getuigen kunnen. Intusschen zouden wij enkel wegens de middelmatige bewerking van 't beeldwerk van onzen steen, niet wagen zijn ouderdom op eene eeuw na te bepalen, daar er ten allen tijde middelmatige beeldhouwers waren, en onze steen niet op openbaar gezag, maar door een partikulier geplaatst werd, daarenboven sporen draagt van zeer haastige bewerking, zigtbaar zoowel aan beeldwerk als opschriften.

Wij willen echter eens stellen, wat ons niet aannemelijk is toegeschenen, dat hij tot den keizerlijken tijd na AUGUSTUS te brengen is, toen het christendom reeds vele en uitgebreide wortels geschoten had, welk bewijs is er dan, dat hij van een christen afkomstig zijn en een christelijk karakter dragen zou? DE LONGPÉRIER geeft het in deze woorden: »Le trait vertical »qui traverse ce caractere (✱), et, autorisé du reste par l'aspect »général du monument, nous considérons ce monogramme (✱) »comme un signe de christianisme."

Hij vindt dus het bewijs in de letter X, die hier, door den loodlijnigen dwarsbalk waarmede hij tweemalen, in den naam BAKXIOY, vereenigd voorkomt, tevens monogram van den naam

van Christus zijn zou ('Ιησοῦς Χριστός); en dat die letter tevens als monogram zou moeten beschouwd worden, daartoe wettigt volgens hem het *algemeene uiterlijk* (l'aspect général) van den steen. Maar het eene zoowel als het andere mist genoegzamen grond. Letten wij eerst op hetgeen door hem ten aanzien van het *aspect général* voor het christelijke karakter is bijgebragt. Wij moeten bekennen nergens eenig kenmerk van christelijken aard te hebben kunnen ontdekken. Wat DE LONGPÉRIER daarvan aanstipt, mist onzes oordeels alle kracht van bewijs. Men oordeele: »L'absence de tout symbole, de fleurs, de couronne sur le »tympan de la stèle, s'accorde bien avec ce que Tertullien rap»porte (Apologet. cap. 35) des Chrétiens, qui refusaient de dé»corer de branches de laurier la porte de leur maison; et il »n'est pas qu'à l'attitude grave et chaste des deux enfants de »Bacchius qui ne rappelle les personnages figurés sur les verres »dorées des catacombes romaines."

Uit *de afwezigheid van alle versiersel* op het gevelveld (tympan) kan geen bewijs afgeleid worden voor het christelijk karakter, omdat die afwezigheid niet zeldzaam is op gevelvelden van echt grieksche, vóór-christelijke grafsteenen, zie b. v. Pl. I, II, 4, 5 en Pl. V, 14, 15 der voormelde *Grafreliëfs;* zoodat men niet eens den geschonden toestand van het fronton behoeft te hulp te roepen. De door DE L. aangevoerde plaats van TERTULLIANUS Apol. c. 35 (*cur die laeto non laureis postes obumbravimus*) kan van geene betrekking gemaakt worden op grafmonumenten; en het is overbekend, dat de oude christenen zeer veel ophadden met het versieren hunner grafsteenen, door laueriertakken, kransen en allerlei symbolen, ofschoon die dan ook in een anderen zin zijn op te vatten als de heidensche, waarvan zij navolgingen waren.

En als DE LONGPÉRIER eindelijk wijst op de *ernstige en kuische houding der kinderen van Bacchius*, *eene houding die overeenkomstig zijn zou met die van personen op vergulde glazen uit de* (oud-christelijke) *catacomben*, dan heeft hij er zeker niet aan gedacht, dat op heidensch-grieksche grafmonumenten de houding van het personeel doorgaans niet minder *ernstig* en *kuisch* is dan die der kinderen van onzen Bacchius (zie b. v. de Leydsche *Grafreliëfs*, Pl. I—V), ja soms *ernstiger* en *kuischer* dan

op vergulde glazen uit de catacomben, ten bewijze waarvan wij ons beroepen op Pl. XXX, 82 van PERRET's *Catacombes de Rome,* waar men de voorstelling vindt van een meisje, in de houding van eene naakte Venus, tusschen twee Amoretten, met de linkerhand den sluijer voor haar midden, en in de regterhand eene bloem houdende; een der Amoretten reikt haar een toiletspiegel toe, en het andere bukt zich om nog eene bloem voor haar te plukken; het opschrift is [PARTE]NOPE [CVM] FAVSTINA. FILIA ZESES (volgens de meer volledige lezing bij VETTORI *dissert. glyptogr.*, p. 1, aangevoerd door R. ROCHETTE, *Mém. sur les antiq. Chrét.*, p. 778).

Het *aspect général* van onzen gedenksteen bevat dus niets christelijks, en daaruit kan derhalve geen grond ontleend worden voor het vermoeden, dat ons letterteeken ✱ (in den naam van BACCHIUS) een christelijk monogram zou zijn. Wij hebben dus dat letterteeken geheel op zich zelve te beschouwen, en nog slechts de bewijzen te toetsen, die door DE LONGPÉRIER voor het christelijk karakter er van (dat het monogram van den naam van Christus zou zijn) aangevoerd zijn. Zij zijn achtereenvolgens en vooral deze:

1°. Hetzelfde teeken zou als christelijk kenmerk voorkomen op een grafsteen bij GRUT. p. MLX, 4.

Wel komt een soortgelijk teeken t. a. pl. bij GRUTER voor, maar boven een latijnsch, oud-christelijk grafschrift; het staat daar buiten het opschrift, enkel als monogram, niet gelijk hier als letter tevens, weshalve dat voorbeeld geene bewijskracht hebben kan. Ook de dwarsbalk in het teeken bij GRUTER is boven van een oogje voorzien, zoodat daar het monogram ☧, en niet ✱, bedoeld moet zijn.

2°. Hetzelfde teeken zou voorkomen bij ARINGHI Rom. Subt. (Paris. 1676) p. 306, 334.

Op éénе plaats van ARINGHI (p. 288, edit. Arnh. 1671) komt het voor op een' gedenksteen zonder opschrift, midden tusschen een offermes en eene bijl; en op eene andere plaats (p. 594 edit. Rom. 1651. t. I) staat het op een grafsteen, die voorts enkel voorzien is van den naam MARIVS IANVARIANVS. Het is dus op beide plaatsen enkel als monogram of symbool van den naam van Christus, niet als letter tevens, op te vatten,

en mist daarom evenzeer bewijskracht als het voorbeeld zoo even uit GRUTER aangevoerd.

3°. Het zou voorkomen bij CIAMPINI, *Monim. vet.* I. tab. LXVI, 1, LXVII, en II. tab. XIX.

Op de aangevoerde plaatsen komt het inderdaad voor, maar besloten in een cirkel, die de zon verbeelden zal, en buiten verband met een opschrift, dus zonder tevens als letterteeken te gelden. Deze soort had door DE L. nog kunnen vermeerderd worden, b. v. door te verwijzen naar PERRET's *Catacombes* Pl. XLVIII. 16, 18 en Pl. LVII. 11. Het behoeft naauwelijks herinnerd te worden, dat het op alle die plaatsen als symbool of monogram, niet als letter tevens, gevonden wordt, en dus geen bewijs oplevert.

4°. Het zou voorkomen in een grieksch-christelijk grafschrift bij BUONAROTTI, *vasi ant. di vetro* p. 168.

Dat grafschrift luidt:

ΕΤΨΤΧΙ CΕΚΟΤΝΔΑ ΟΤ
ΔΙC ΑΘΑΝΑΤΟC
ΡΗΓΙΤΑΝΑ

De derde letter van dit opschrift (Ψ) heeft daar wel de gedaante van ons teeken, maar het zou moeijelijk te bewijzen zijn dat hij daarom tevens het monogram van den naam van Christus bevatten zou! Dat opschrift is (volgens den afdruk bij BUONAROTTI te oordeelen) door eene zeer ongeoefende hand vervaardigd en bevat meer dan eene fout; zoodat niets aannemelijker is, dan dat de schrijver er van, eerst bij vergissing eene X, in plaats van eene Ψ, geschreven hebbe, en daarna de fout verbeterde door een' dwarsbalk in de X te plaatsen; hierdoor ontstond een teeken, dat enkel door het verband waarin het voorkomt als eene Ψ kan opgevat worden. Gesteld echter dat men (tegen alle waarschijnlijkheid) in deze letter (Ψ) het monogram van den naam van Christus had te zien, dan zou dit voorbeeld toch bewijskracht missen, omdat het de letter Ψ, en niet gelijk op onzen steen, de letter X geldt.

5°. Op een *onicolo* (gewoonlijk *nicolo* genaamd), door den hr. DE LESCALOPIER aan het Vatikaansche Museum geschonken, bevindt zich, volgens DE LONGPÉRIER, de bekende christelijke benaming ΙΧΘΤC, waarvan de tweede letter (X), door verbinding

met eene P, tevens monogram van den naam van CHRISTUS is (☧).

Ook dit voorbeeld, waarbij het monogram tevens als letter X moet gelden, kan niet van toepassing zijn op ons letterteeken ✱ in den naam BAKXIOϒ. In de veronderstelling dat gemelde *onicolo* oud en echt is, en er zich geene fout in het opschrift of in het afschrift er van bevindt, bestaat er toch een onderscheid niet slechts in den vorm van beide teekens, maar vooral in de gronden waarop het eene boven het andere voor een monogram moet gehouden worden. Het onderscheid in vorm (☧ en ✱) zou kunnen voorbijgezien worden, wanneer niet vaststond, dat het teeken ☧ *altijd* het christelijk monogram is, terwijl dit van het teeken ✱ niet altijd met zekerheid mag beweerd worden. Maar het teeken ☧ is geplaatst tusschen, en maakt een gedeelte uit van de bekende christelijke benaming IXΘϒC, d. i. Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Ὑιὸς Cωτήρ; eene benaming die op zich zelve en zonder dit teeken door ieder terstond als christelijk erkend zou worden; daarentegen is het teeken ✱, in ons opschrift, een gedeelte van een' oorspronkelijk *heidenschen naam* (BAKXIOϒ), terwijl in het overig gedeelte van het opschrift niets hoegenaamd wordt aangetroffen, wat het christelijk karakter van dat teeken zou kunnen staven.

De voorbeelden derhalve door den schrijver aangevoerd, ten betooge dat ons letterteeken X een christelijk monogram tevens zijn zou, hebben geene bewijskracht.

Intusschen is niet te loochenen, dat het, op zich zelf beschouwd, in vorm overeenkomt met een bekend monogram van den naam van Christus; zoo er dus geene andere reden te vinden ware voor die toevallige overeenkomst, zou zij allezins grond opleveren voor het vermoeden, dat de gedenksteen christelijk ware. Maar zulk eene andere, en onzes inziens zeer voldoende, reden is te vinden, en zij is ligt te ontdekken wanneer men overweegt de vlugtigheid, den spoed, waarmede klaarblijkelijk de geheele grafsteen bewerkt is, en waarvan zoowel beeldwerk als opschriften onmiskenbare blijken dragen. Die haastige bewerking nu geeft aanleiding om den monogram-vorm der letter X aan eene fout des steenhouwers toe te schrijven, die in den naam BAKXIOϒ, in plaats

van de letter X, de letter K gebeiteld had, zoodat de naam BAKKIOT luidde, en eerst daarna, de fout ontdekt hebbende, de letter K in eene X trachtte te veranderen, door hare twee armen in linksche rigting te verlengen, terwijl hij verzuimde, of ondoenlijk achtte, om den dwarsbalk (die van de letter K was blijven staan) door uitbeiteling onzichtbaar te maken. Werpt men hiertegen de bedenking op, dat hetzelfde letterteeken ✱ in hetzelfde opschrift en denzelfden naam nogmaals voorkomt, en dat men bezwaarlijk zou mogen veronderstellen dat de steenhouwer zich twee malen in hetzelfde opschrift, in de schrijfwijs van denzelfden naam, zou vergist hebben, dan meenen wij dat die bedenking geenerlei bezwaar oplevert, omdat de steenhouwer in ditzelfde korte opschrift, en wel in een' van de namen BAKXIOT, nog eene derde fout begaan heeft, door eerst KAKXIOT in plaats van BAKXIOT te beitelen, hetwelk hij daarna, door verandering der eerste K in B, hersteld heeft.

Steenhouwersfouten zijn, gelijk bekend is, in opschriften, grieksche zoowel als romeinsche, zeer gewoon, vooral wanneer het opschriften zijn die gelijk dit, niet op openbaar gezag, maar op last van bijzondere personen en soms door onkundige werklieden vervaardigd zijn. Door die fouten ontstaan dan soms vreemde letterteekens, die op het eerste gezigt, en zoo men het verband waarin zij voorkomen niet goed nagaat, eer voor een symbool of geheim teeken zouden gehouden worden dan voor eene letter. Wij wijzen uit vele voorbeelden op het vreemde teeken ⧖, dat voorkomt op een griekschen steen eveneens in het Leydsche Museum; die steen draagt zelfs een openbaar karakter, zijnde een huurcontract uit Aexone (in Attica), en wel uit goeden tijd (Olymp. 108, 4); zeker zou dit teeken door geen palaeograaf begrepen worden, wanneer niet uit het verband bleek, dat het eene foutief gebeitelde Σ was; zie de afbeelding van dat opschrift in de door mij uitgegevene *Musei Lugd. Bat. inscriptt. Grr. et Latt.* Tab. I; vergel. BOECKH, *C. I.* tom. I. 93.

Daar uit het aangevoerde, naar wij vertrouwen, gebleken is, dat noch het beeldwerk noch het opschrift van onzen steen een christelijk kenmerk draagt, en er gronden zijn waarom het vreemde, met een christelijk monogram overeenkomen-

de, letterteeken (*) aan eene toevallige vergissing van den steenhouwer is toe te schrijven, zijn wij genoodzaakt dit gedenkstuk de plaats te ontzeggen, die er door den geleerden DE LONGPÉRIER onder de christelijke monumenten aan toegewezen is, en blijven wij het aan het heidendom vindiceren.

Wij kunnen deze aanteekening niet eindigen, zonder ook nog met een woord te gewagen van de hulde door DE LONGPÉRIER aan den geleerden belgischen archaeoloog DE WITTE gebragt, wegens diens bekende *Mémoire sur l'impératrice Salonina* (*Mém. de l'Acad. R. de Belg.* tom. XXVI), en waarin deze een' eerekrans gevlochten heeft voor de miskende deugden dier keizerin, en haar het eerst, op grond van het opschrift IN PACE op eene harer munten voorkomende, eene plaats heeft doen innemen onder die aanzienlijke christelijke vrouwen, die aan de eerste uitbreiding van het christendom diensten bewezen hebben. Daar DE LONGPÉRIER ten aanzien van onzen grafsteen een' soortgelijken weg bewandelde, als door DE WITTE met Salonina (deze echter met beter gevolg) was ingeslagen, was het te natuurlijker dat hij aan het slot van zijn opstel zijne sympathie voor DE WITTE's arbeid niet achterhouden kon. Ook wij aarzelen niet te betuigen, dat wij met de algemeene uitkomsten der veelzins scherpzinnige verhandeling des heeren DE WITTE zijn ingenomen, en wie het immer ondernemen mogt *het aandeel in het licht te stellen, dat de vrouwen gehad hebben ter vestiging en uitbreiding van het christendom*, zal in DE WITTE's werk belangrijke en nieuwe bouwstoffen vereenigd vinden. Intusschen verhelen wij ook niet, dat er tevens stellingen en verklaringen in voorkomen, die ons te gewaagd en onbewezen toeschijnen, en dat uit overgroote godsdienstijver, of uit te sterke zucht om door oude monumenten de waarheid der kerkoverlevering te staven, in gezegde verhandeling niet altijd die vrijheid en onbevangenheid van oordeel doorstraalt, die DE WITTE's andere geschriften op het gebied der niet-christelijke oudheid kenmerken; een gemis, dat wij ook bij hedendaagsche fransche archaeologen van naam en verdiensten (maar te zeer roomsch-kerkelijkregtzinnig) betreuren, daar zij den vrijeren weg door anderen en zelfs den r. katholieken R. ROCHETTE in zijne *Mémoires sur les antiq. Chrét.* aangewezen, niet gevolgd, maar daarvan veeleer afgeweken zijn. Wij

hopen deze onze meening bij eene andere gelegenheid uit een te zetten, en eindigen gaarne met de verzekering, dat wij elken letterarbeid van wetenschappelijke en bevriende mannen, als DE LONGPÉRIER en DE WITTE, steeds welkom heeten en dankbaar gebruiken, ook dan wanneer zij uitspraken en stellingen bevatten waarmede wij geen wetenschappelijken vrede hebben kunnen.

Leyden, Julij 1855. L. J. F. JANSSEN.

VELLEIUS PATERCULUS, I. II. 2.

»Immixtusque (Codrus) castris hostium, *de industria, imprudenter* rixam ciens, interemptus est." Hunc locum variis variorum coniecturis tentatum vir doctissimus A. L. BRUGSMA in Specimine inaugurali, *descriptionem Gymnasiorum apud Graecos* continente, cuius censuram mox huic ipsi diario inserendam curabo, ita emendasse sibi videtur, ut vocabulum *imprudenter* tamquam glossema e textu eiiciatur. Olim enim »*de industria* rixam ciens" scriptum fuisse autumat, cui a glossatore *i. e. prudenter* suprascriptum fuerit. Sed quum vocabula *de industria* non ex eorum numero esse videantur, quae glossatorum putidam eliciant diligentiam, tum emendationis evidentiae id obstat, quod glossema et ipsum corruptum fuisse contendi quidem potest, at probari hoc loco nequit. Nulla omnino opus est emendatione, dummodo, omni deleta interpunctione, legeris: »immixtusque castris hostium, *de industria imprudenter* rixam ciens, interemptus est." Imprudenter quidem Codrum rixam excitasse dicit, sed imprudentem se gerere secum constituerat; itaque de industria imprudens fuit, et de industria imprudenter rixam excitavit.

E. M.
